

El futbol: reflex permanent de la diversitat nacional de l'estat espanyol des dels seus orígens

Football: a Permanent Reflection of the National Diversity of the Spanish State since its Inception

EKAIN ROJO-LABAIEN

Grup d'Investigació NOR

Departament de Comunicació Audiovisual i Publicitat

Universidad del País Vasco / Euskal Herriko Unibertsitatea UPV/EHU (Espanya)

Autor per a la correspondència

Ekain Rojo-Labaien

ekain.rojo@ehu.es

ekainster@gmail.com

Resum

El cabal simbòlic del futbol i la seva capacitat derivada de representació d'identitats col·lectives i nacionals el converteixen en un ampli objecte d'estudi interdisciplinari que les ciències socials han recuperat en les últimes dècades. L'esdeveniment del futbol s'encarna, a més de com a objecte d'investigació sociològica, com a mètode científic per obtenir nocions presents i futures sobre l'esdevenidor de les organitzacions polítiques dins el segle XXI, ple d'incerteses. Aquest article fa una anàlisi històrica del futbol espanyol per abordar la diversitat i el conflicte entre les nacions dins Espanya i també l'evolució contemporània dels estats en general.

Paraules clau: futbol, conflicte, homogeneïtat, diversitat, estat-nació i incertesa

Abstract

Football: a Permanent Reflection of the National Diversity of the Spanish State since its Inception

The symbolic flow of football and its capacity derived from representation of collective and national identities mean it is a broad subject of interdisciplinary study which the social sciences have recovered over recent decades. In addition to being a subject of sociological research, the event of football is also a scientific method for obtaining present and future ideas about the prospects of political organisations in a 21st century that is full of uncertainties. This paper provides an historical analysis of Spanish football in order to address diversity and conflict between the nations within Spain and by the same token the contemporary evolution of states in general.

Keywords: football, conflict, homogeneity, diversity, nation state and uncertainty

Introducció

És innegable la capacitat d'atracció del futbol en les societats modernes, i la realitat contemporània de l'Estat espanyol n'és un exemple nítid. Els estats actuals són construccions socials i polítiques diverses que caminen en la incertesa caracteritzadora del segle XXI, una era on les àncores de sentit perpetu anteriors, com la preponderància de la religió i el poder hegemònic i homogeni de l'estat-nació, formen part del passat. No obstant això, el futbol, un espectacle mediàtic social nascut a Anglaterra en el segle XIX com a conseqüència de l'evolució civilit-

zadora de la societat industrial (Elias, 1989) i la ruptura amb els jocs de l'edat mitjana (Darbon, 2008), perdura amb vigor extraordinari davant els profunds canvis succeïts en les últimes generacions. En aquest sentit, aquest article, que té el seu origen en un apartat de la tesi doctoral elaborada i defensada per l'autor al maig de 2013, pretén analitzar la importància del fenomen futbolístic precisament en els pobles que componen l'Estat espanyol. Així mateix, l'autor utilitza la influència social d'aquest esport com a eina per completar una anàlisi històrica i política de les relacions contemporànies entre els

Article realitzat en el marc de la Convocatòria d'ajuts per a la contractació de doctors novells per a la seva integració a programes de formació postdoctoral de la UPV/EHU

diferents pobles d'Espanya, i, ahora, sosté, compartint el raonament següent de l'antropòleg francès Christian Bromberger, que el futbol esdevé al seu torn un famós vector d'investigació sociològica. És apropiat utilitzar-lo d'aquesta manera per albirar el present i el futur de les organitzacions polítiques actuals, és a dir, la visió de l'estat-nació tradicional que continua equiparant l'estat a la nació i la seva incerta evolució futura cap a la gestió de la diversitat.

Després de l'aparença d'una diversió insignificant amb què se sol relacionar, el futbol s'edifica com un dels punts de vista més significatius sobre la vida contemporània. Llenguatge masculí de referència, transcendent generacions i regions, relacionant la singularitat amb la universalitat, confrontant el mèrit amb la sort, “nosaltres” i “ells”, el partit de futbol apareix com una de les matrius simbòliques del nostre temps (Bromberger, 1995, pàg. 377).

Pel que fa a l'estudi específic de la relació de les nacions dins l'Estat espanyol, el futbol és un reflex clarificador, des de la seva eclosió en els anys 20 a Espanya, de la composició diversa d'aquest territori polític que perdura fins als nostres dies. I això malgrat l'esforç centralitzador de l'estat-nació espanyol, constituït en oposició a les altres realitats nacionals sense estat existents. En efecte, el futbol es constituïa com a espectacle social en la posterioritat de la Primera Guerra Mundial a Espanya com en la major part d'Europa. Als països del continent el nombre d'espectadors es va triplicar per tres, i segons Pierre Lanfranchi (2002, pàg. 18) la massificació del futbol va ser testimoni de la revaloració dels nacionalismes. I va ser en l'època posterior, en els anys d'entreguerres, que el futbol internacional va adquirir la cerimònia prèvia de l'escenificació dels himnes nacionals en els partits (Dietschy, 2011, pàg. 38).

I en aquest temps Espanya tenia la necessitat de regeneració de l'estat-nació espanyol després de la pèrdua del vestigi colonial i també de l'impuls dels nacionalismes perifèrics, és a dir, el basc i el català. En aquest context de necessitat de signes i símbols de reivindicació i representació col·lectiva és quan es forja, per tant, l'entusiasme col·lectiu de la societat respecte a aquest esport forà. Andrew Michael McFarland (2004) sosté, en la seva tesi doctoral dedicada a l'aparició de la passió pel futbol als pobles de l'Estat espanyol, que els primers clubs van inventar tradicions per acaparar l'atenció dels ciutadans i forjar la seva identificació amb l'equip. Es van encarnar a si mateixos com a representants de re-

gions, barris i classes socials a través de la utilització de confrontacions, colors, banderes i, generalment, una amalgama de símbols, la qual cosa va produir per primera vegada una expectació de masses pel futbol (McFarland, 2004, pàg. 222, 273).

Efectivament, ja al segle XIX el futbol havia estat un dels majors precursors, una de les forces motrius a les Illes Britàniques de la massificació, a saber, la seva capacitat per representar i aglutinar les identitats col·lectives i nacionals, dins una època d'industrialització que preconitzava l'individualisme en les organitzacions humanes. Segons Christiane Eisenberg (2006), el futbol es va beneficiar d'aquesta tendència individual mentre s'hi contraposava (pàg. 23). L'esport, antigament de caràcter aristocràtic, es va convertir així en una expressió d'oci del poble, sent un eix d'identificació per als treballadors de les fàbriques i per als nous barris i grans urbs englobadors d'una gran quantitat d'immigrants de diferent procedència (Bromberger, 1998, pàg. 44). Eric Dunning, que juntament amb el seu company i investigador predecessor Norbert Elias és considerat un dels sociòlegs més influents en l'àmbit de l'esport, raona convenientment que la capacitat del futbol com a font d'identificació i d'unió col·lectiva rau en la seva característica inherent d'oposició (Dunning, 1989, pàg. 293). Un aparent conflicte binari que suscita la identificació amb un dels bàndols en lliça replet de símbols col·lectius. Norbert Elias i Eric Dunning (1989, pàg. 58) expliquen que aquesta contesa mimètica aconsegueix recrear i satisfer emocions humanes primitives sense cap risc i notablement en un context col·lectiu. I, completant aquest argument, Christian Bromberger conclou que per viure plenament les emocions generades per l'esport és necessària una adhesió amb un dels equips representatius enfrontats (Bromberger, 1998, pàg. 30). Així, el futbol es va encarnar com un suport emocional i representatiu en una època fortament nacionalista com el període d'entreguerres de la dècada dels anys 20 i envoltada per l'auge dels mitjans de comunicació que van propugnar aquesta estreta relació, i molt especialment a Espanya on l'estat-nació espanyol s'enfrontava als projectes polítics nacionals recents de les comunitats del País Basc i Catalunya en una època de pesar nacional després de la pèrdua de les colònies a Cuba i Filipines i la complexa situació al nord d'Àfrica.

Metodologia i marc teòric

Per tant, l'objectiu d'aquest article és demostrar la unió fonamental, fins i tot la causa-efecte, entre el

durador auge del futbol en l'Estat espanyol i la necessitat de representació col·lectiva de les nacions al seu si, en un àmbit notablement divers i plurinacional. És a dir, la influència del fet social del futbol a Espanya, més que en altres països del seu entorn, rauria en la seva capacitat de representació de les diferents adhesions nacionals que conflueixen al territori. Aquesta diversitat de pertinences d'Espanya, que té un vector d'expressió primordial en el futbol, és un estudi de cas interessant i pertinent per analitzar en la totalitat l'actualitat i el futur dels estats nació i de les organitzacions polítiques a mitjà termini mitjançant l'esport. En efecte, tal com teoritza Anthony Smith (2009, pàg. 119-120), un dels autors més reconeguts pel que fa a l'estudi de la formació i regeneració de les nacions, els fluxos globals han obligat a canviar la formació clàssica homogènia de l'estat-nació en la direcció nova d'un estat-nació post-clàssic que accepti les necessitats de les comunitats ètniques i nacions al seu interior. La percepció empírica del futbol de l'Estat espanyol s'encarna en aquest sentit com un espai de coneixement sociològic per albirar l'evolució de les organitzacions polítiques humanes diverses en el segle XXI, que a penes ha debutat.

La metodologia emprada en aquest article es basa en gran manera en el repàs històric de la relació entre l'eclosió social del futbol i la representació col·lectiva i nacional, completant una visió de generalitat que desemboca en l'actualitat. Es tracta, no obstant això, d'un estudi interdisciplinari dins les ciències socials, ja que el futbol permet abordar i demana tenir en compte acostaments propis d'investigacions històriques, sociològiques, polítiques o de la comunicació. Així, és necessari fixar per endavant l'àmplia visió que defensa aquest autor sobre el complex i de vegades contradictori fenomen social que envolta la disputa d'aquest esport (Rojo-Labaien, 2013a). En efecte, serveix al seu torn d'objecte d'investigació com també d'element científic d'anàlisi social. N'hi ha prou amb una anàlisi comparativa de la realitat i de la utilització del futbol en el món –l'autor la va dur a terme en la seva tesi doctoral– per concloure que l'esdeveniment del futbol supera les lectures simplistes d'opi del poble; un coneixement a través de l'anàlisi comparativa i històrica que permet abordar el futbol com a font d'expressió col·lectiva i nacional gairebé en qualsevol racó del món. La línia d'argumentació següent de Pierre Brochand és clarificadora sobre això:

Tant si es refereix a nacions recents on el futbol funciona com a unió social primordial –és el cas en certa ma-

nera d'Àfrica i Amèrica del Sud– com, al contrari, si es refereix a nacions velles, una mica cansades, on el futbol és un dels últims refugis d'exteriorització del sentiment nacional –és el cas particular de les nacions europees (Brochand, 1998, pàg. 77).

És notori, a més a més, en tant que disposa d'un fort cabal identitari, el caràcter amplificador del conflicte social del futbol. Efectivament, Montesquieu (1734) havia declarat que si dins una societat no és percebut el soroll d'un conflicte, es pot estar segur que no hi ha llibertat. És aquesta funció d'expressió de minories nacionals mitjançant el futbol la que es fa ressaltar amb el repàs al transcurs del futbol espanyol, enfrontat amb la lectura funcionalista d'opi del poble amb què s'ha jutjat vehementment l'esport. Així s'enfronten dues visions, contradictòries però també complementàries, del futbol. L'esport com a eina d'expressió popular, d'una banda, i com a utilitat del poder de l'estat per aconseguir els seus objectius polítics, de l'altra. No obstant això, és si més no limitat circumscriure l'esport a aquest segon vessant, ja que, com sosté l'antropòleg Christian Bromberger (1995, pàg. 196), els aficionats al futbol no són idiotes culturals ni fanàtics dirigits per alguna elit, incapaços de disposar d'un judici crític sobre el món que els envolta ni concernent a les construccions nacionals. L'estudi de cas de l'Espanya plurinacional mitjançant el futbol també ens permet contradir la dita asseveració. I en el món hi ha també notoris exemples d'això. Per exemple, a la Copa de Confederacions organitzada per la FIFA a Brasil l'any 2013, com a antesala del Mundial de 2014, la gran afició dels brasilers pel futbol i la selecció nacional no va ser obstacle perquè aquests protestessin per la creixent carestia dels transports públics mentre el Govern feia fortes inversions en els esdeveniments esportius.

La invenció de l'estil nacional espanyol en els Jocs Olímpics d'Anvers de 1920

El període que va seguir a la Primera Guerra Mundial va ser l'era de la massificació del futbol tal com el coneixem avui. En la mateixa mesura, i no casualment, era l'època en què es forjava simbòlicament la nítida unió del futbol amb la representació de les nacions, gairebé en exclusiva amb l'expressió de les nacions posseïdores d'estat, seguint les directrius fixades per la FIFA des del seu començament el 1904. En efecte, l'arquitectura

del futbol internacional limitava la representació a les nacions que disposaven d'estat propi, forjant així simbòlicament el poder de la forma d'organització política provinent del tractat de Westfàlia de 1648. Per tant, l'estat-nació espanyol podria beneficiar-se de l'eina d'expressió d'identitat nacional que posava a la seva disposició l'incipient futbol de masses. L'esdeveniment de futbol dins els Jocs Olímpics d'Anvers de 1920 va tenir una influència notable en aquest sentit. En efecte, era la primera vegada que la selecció nacional d'Espanya s'enfrontava als representants d'altres estats en una competició d'aquest esport, i aquesta va obtenir el segon lloc (González Aja, 2002, pàg. 179).

Els periodistes belgues que van assistir als partits de l'equip d'Espanya van definir el joc agressiu dels seus jugadors amb l'expressió *la fúria espanyola*, que datava del saqueig per l'armada espanyola d'aquesta ciutat d'Anvers el 1576. Els periodistes espanyols van donar per bona aquesta representació de la seva identitat nacional amb el futbol, i no van tardar gaire a difondre-la (Reengrupo, 2001, pàg. 36). En efecte, la socialització de la premsa escrita va ser contemporània a la difusió del futbol i a l'auge dels nacionalismes, i aquests mitjans de comunicació van aprofundir en el binomi entre esport i representació col·lectiva per difondre el seu missatge en la societat envoltant-lo d'un context dramàtic. Van inventar uns suposats estils nacionals, és a dir, un joc col·lectiu al terreny de joc que tindria relació directa amb la manera de ser imaginària o predisposada de cada comunitat nacional o estat (Dietschy, 2011, pàg. 38). Aquesta unió va ser estructurada de tal manera que, com subratlla Albrecht Sonntag (2008, pàg. 154-155), ni els majors erudits o els posseïdors d'estudis avançats la posarien en dubte. Es va convertir en una asseveració feta natural que unia més, si és possible, el futbol amb la representació nacional i se li afegia la funció primordial dels mitjans de comunicació.

La premsa espanyola va fer un gran seguiment de la competició de futbol emmarcada en els Jocs Olímpics d'Anvers de l'any 1920, atès que era la primera vegada que la selecció espanyola de futbol ostentava la representació de l'estat-nació fora de les seves fronteres. D'aquesta manera, l'esdeveniment esportiu serviria per enfortir l'orgull ferit de la nació espanyola, d'una banda, però al mateix temps va aflorar des d'aquest precís instant el conflicte identitari entre les diferents nacions dins l'Estat. Segons Phill Ball (2010, pàg. 29), els periodistes de Madrid van criticar el fet que la primera representació espanyola futbolística internacional es-

tigués composta per una majoria de jugadors del País Basc. Certament, aquesta comunitat i els seus clubs havien estat els més precoços en l'àmbit estatal pel que fa a aquest esport. En efecte, l'historiador John Walton (1999, pàg. 261) defensa que la influència del País Basc en l'Estat espanyol com a terreny d'assentament del futbol és tan gran com la de la regió de Lancashire a Anglaterra, on es fixa el naixement del futbol. Phill Ball (2010), en la seva anàlisi del futbol espanyol, sosté que la Federació Espanyola va tractar de deixar fora de l'equip representant de l'Estat els jugadors bascos, i aquests, d'altra banda, van intentar formar un grup només format per futbolistes d'aquest origen (pàg. 31, 155). És aventurat inferir d'aquesta voluntat per una selecció basca incipient una consciència de caràcter nacionalista basca. No obstant això, es pot considerar aquest signe d'enemistat com un dels primers símbols d'oposició entre la idea de confluència d'un equip d'estat-nació espanyol i les seleccions nacionals perifèriques. Aquest conflicte de la composició de l'equip s'aguditza, a més a més, amb més força a mesura que el futbol adquireix en pocs anys cada vegada més poder de representació internacional i s'uneix així clarament a les visions nacionalistes existents en les comunitats espanyoles.

La utilització del futbol com a eina de construcció de l'estat-nació en la dictadura i espai de contraposició per als nacionalismes perifèrics

Amb la dictadura de Miguel Primo de Rivera, l'estat-nació espanyol tenia com a objectiu revitalitzar el nacionalisme espanyol debilitat pel final de l'imperi colonial del segle anterior. També tenia un afany centralitzador que contraposaria la recent evolució dels nacionalismes basc i català i perseguia culminar la construcció nacional espanyola. Així, l'espai simbòlic del futbol es va convertir, ja en els anys que van seguir a la presa del poder de Primo de Rivera el 1923, en mirall de conflicte nacional en l'Estat. El partit disputat a l'estadi de les Corts de Barcelona el 14 de juny de 1925 entre el Futbol Club Barcelona i el Júpiter d'aquesta mateixa ciutat davant milers d'espectadors va contenir un esdeveniment que transcendia el futbol. L'orquestra de l'armada britànica va ser invitada a tocar en el descans, i aquesta va optar per produir l'himne espanyol, acte que va suscitar la xiulada de milers de persones. Cal recordar que, ja durant la dictadura de Miguel Primo de Rivera, l'estadi

català s'havia convertit en un espai de llibertat on es podien airejar banderes i símbols nacionalistes i utilitzar la llengua catalana en públic, que estaven prohibits per la dictadura militar. Després del breu i convuls període de la Segona República, les quatre dècades de dictadura del general Franco van reprendre aquesta mateixa tendència centralitzadora, on el futbol va tornar a ser un terreny opac, diferent, on es plasmava precoçment el fet plurinacional de l'estat que el règim volia desterrar.

Aquell dia de l'any 1925 el Barcelona va reforçar el seu caràcter catalanista després d'haver estat creat i compost per futbolistes estrangers anteriorment. Les esbrincades a l'himne espanyol del públic assistent van propiciar que l'orquestra britànica optés per produir el seu propi himne, el *Good Save the Queen*, que els aficionats van rebre llavors amb aplaudiments. La dictadura va suspendre les activitats de l'equip de futbol per sis mesos per la raó d'haver propiciat un acte que havia ultratjat l'himne espanyol, i Joan Gamper, el president del club, va ser obligat a deixar el país (Ball, 2010, pàg. 84). La lliga de futbol espanyola es constituïria quatre anys més tard, el 1929, quan la professionalització del futbol es feia inevitable.

L'auge centralitzador de l'estat-nació va donar breu pas a una època, la de la Segona República, en què la influència social dels nacionalismes basc i català era cada vegada més gran, i l'auge contemporani del futbol en va ser un exemple. La contesa entre els nacionalismes en l'Estat juntament amb la disputa entre l'esquerra i la dreta van acabar de propiciar el cop d'estat militar contra l'ordre legítim republicà referendat pels ciutadans cinc anys abans. En un article titulat “Fútbol sin política”, Jacinto Miquelarena va traslladar la visió crítica del bàndol franquista sobre la influència del futbol en la República. Era el primer exemplar del diari esportiu *Marca*, editat al desembre de 1938, quan encara no havia acabat la Guerra Civil espanyola. Miquelarena avorria els nacionalismes —segons ell, separatistes—, que destruïen al seu parer la unió nacional espanyola. Així, ja des del títol demanava la separació del futbol de la política. Segons el prisma franquista, el futbol hauria de ser un espai sense passions i conflictes perquè fos el símbol de la unió espanyola. El futbol hauria estat utilitzat políticament per satisfer contràriament les reivindicacions regionals, la qual cosa ell definia com a ús polític menyspreable de l'esport que el futur règim va fomentar desterrar. En el fragment de l'article següent deplora les expressions col·lectives diverses succeïdes als estadis durant la Segona República:

El futbol era llavors una orgia de les més petites passions regionals i de les més vils. Ho vaig dir clarament. Gairebé tothom era separatista —i grosser— davant d'un matx per al Campionat d'Espanya. El biscuitarisme es donava tan bé a les grades de San Mamés com a la tribuna de Chamartín. En la majoria dels casos, el madridista era un biscuitarra de Madrid, és a dir, un localista, un retardat mental [...] (Miquelarena, 1938).

Miquelarena acceptava sense dubtar-ho que la lliga de futbol havia estat el reflex des de l'inici del caràcter plural de l'Estat espanyol alhora que aquesta competició plasmava la visió de territorialitat de l'estat-nació. En aquest mateix primer exemplar de *Marca*, el general Moscardó, nomenat delegat nacional d'Esports al territori sota domini franquista, va donar a conèixer el futur emplaçament de l'esport en la dictadura. La seva designació va ser un premi a la resistència de les tropes sota el seu comandament en l'assetjament de l'Alcázar de Toledo. Seguint l'indole del seu nomenament, el general Moscardó va anunciar que les federacions de futbol serien designades pel Govern dictatorial i que prendria les decisions que volgués en benefici de la pàtria (Bahamonde Magro, 2002). Per tant, el bàndol franquista i la pròxima dictadura condemnaven l'ús polític de l'esport quan reflectís expressions d'indole regional o nacional que fossin contraproductives per a la construcció homogenia de l'estat-nació espanyol. Però, al mateix temps, la designació política de la direcció de l'esport i l'ús del futbol perquè reflectís la unió nacional eren objectius notoris i expressats que perseguiria el règim, sense que ho consideressin cap ús polític indegut del futbol.

Entre altres mesures per desterrar el caràcter plurinacional de l'estat, el franquisme va ordenar, després de la victòria obtinguda en la guerra el 1939, espanyolitzar les denominacions estrangeres dels clubs com l'Atlético de Bilbao, en comptes d'Athletic de Bilbao, i Club de Futbol Barcelona, en lloc de l'originari i actual Futbol Club Barcelona. També va obligar incloure membres falangistes en la directiva de tots els clubs. Els jugadors dels equips bascos, d'aquesta manera, també es van endinsar en aquest ambient franquista en els primers anys fent la salutació feixista en els prolegòmens de cada encontre (Shaw, 1987, pàg. 189). L'assentament de la dictadura va propiciar també inevitablement el fi prematur de la selecció basca de futbol. En efecte, encara que el Futbol Club Barcelona havia fet prèviament una gira de partits per Amèrica del Sud, va ser l'evolució de partits que va efectuar la selecció d'Euskadi durant la Guerra

Civil espanyola la que va tenir una notòria influència política i social, pel fet que va dur a terme els dos majors objectius que el Govern basc recentment constituït s'havia proposat: recaptar fons per ajudar els nens refugiats a l'estranger i propagar l'existència i la causa del poble basc en tots els països en què aquest conjunt disputés partits internacionals (Gotzon, 1998, pàg. 45). La gira va transcórrer entre 1937 i 1939 i l'equip representant del País Basc va disputar encontres al continent europeu primer i a Amèrica del Sud després davant milers d'espectadors, abans de desintegrar-se a causa de la victòria franquista.

La representació internacional del País Basc va generar friccions en la FIFA, atesa la seva concepció d'acceptar només una selecció per estat, és a dir, validar únicament els equips representants dels estats-nacions. Així, va arribar fins i tot a prohibir que qualsevol selecció de l'Estat espanyol participés en partits internacionals durant la Guerra Civil (Dietschy, 2010, pàg. 225). La constatació d'indole plurinacional de l'estat per part del futbol és a la que el franquisme va tractar de posar-hi remei amb quatre dècades de dictadura i diferents generacions, sense arribar a aconseguir-ho plenament, com es va començar a traslluir fins i tot en els primers anys de la postguerra. La funció del futbol seria unir les masses a la nació –l'assistència de públic es va acréixer en la postguerra– i propagar la idea d'una “nova Espanya” dirigida a l'exterior (González Aja, 2002, pàg. 189). Els falangistes que ostentaven el poder del futbol mitjançant la Delegación Nacional de Deportes de Falange Tradicionalista y de las JONS defensaven la capacitat del futbol per unir els diferents pobles que componien Espanya (Dietschy, 2010, pàg. 367). El franquisme igualava d'aquesta manera l'ocupació política de l'esport fet per estats de tota índole en el món. Tractaria d'enfortir la unió nacional al seu territori fent desaparèixer les particularitats nacionals i, al seu torn, intentaria transmetre la superioritat espanyola en l'enfrontament amb altres representants nacionals. No obstant això, l'equip nacional com a expressió simbòlica d'un règim que s'havia mostrat procliu al nazisme i al feixisme va ser apartat dels encontres internacionals (González Aja, 2002, pàg. 190). Això va dificultar la utilització de l'esport per fomentar l'orgull nacional internacionalment fins al primer Mundial disputat en la postguerra el 1950 a Brasil. El gol del davanter basc Telmo Zarra a Anglaterra va incrustar aquesta

edició en la memòria col·lectiva de molts espanyols mitjançant la retransmissió radiofònica de l'esdeveniment de Matías Prats, ja que la representació d'onze jugadors de l'estat-nació espanyol havia batut la representació d'una nació estrangera com Anglaterra, que la mantenia apartada en l'àmbit internacional, i això va ser pres com a venjança (Ball, 2010, pàg. 169) i font d'orgull patriòtic.¹

No obstant això, la Copa d'Espanya, batejada com a Copa del Generalísimo en la dictadura, en la seva edició de 1943 va posar de manifest ja un tret del signe plurinacional divers subjacent a Espanya. Encara que qualsevol índex de reivindicació política en la postguerra era gairebé una quimera, la semifinal entre el Barcelona i el Real Madrid va exacerbar les passions i les enemistats nacionals latents que el poder franquista volia evitar a tota costa. El partit d'anada el va guanyar el Club de Futbol Barcelona per 3-0 però, més enllà del resultat, l'ambient de crispació en contra de l'equip procedent de la capital de l'Estat va ser allò més ressenyable. La premsa madrilenya va censurar el comportament dels aficionats catalans, i en l'encontre de tornada es va suscitar un ambient proporcional contrari a l'equip de Barcelona. El Real Madrid va vèncer pel resultat d'11-1. Com conclou l'historiador francès Paul Dietschy (2010, pàg. 367), el conflicte entre els dos equips i les dues aficions va dilapidar la funció d'unió i de reconciliació que el franquisme havia assignat al futbol. Ángel Bahamonde sosté que la reacció dels aficionats va ser imprevisible i que efectivament va contrariar el règim en tant que aquest tractava de traslladar una visió del futbol sense passions i conflictes com a reflex de la unió nacional (Bahamonde Magro, 2002). Després d'allò succeït, uns anys més tard, el 1948, el règim franquista va demanar als periòdics que només relatessin els detalls del transcurs de cada partit, i també va prohibir publicar qualsevol altercat de l'encontre que pogués recrear enverinaments entre les aficions i traslluir un conflicte existent (Adán Revilla, 1998, pàg. 111).

Duncan Shaw, que va analitzar detalladament el significat del futbol durant la dictadura, i Teresa González Aja estan d'acord a raonar que el règim franquista va interioritzar veritablement en la dècada de 1950 la possibilitat que li proporcionava la fascinació que suscitava el futbol en la societat per promoure una imatge de pau social. Tractaria amb això d'allunyar els ciutadans de les reivindicacions polítiques i socials. Llavors el futbol ja s'havia

¹ Aquesta dedicatòria patriòtica i ofensiva amb Anglaterra realitzada a Franco pel president de la Federación de Fútbol Armando Muñoz Calero va suscitar la indignació anglesa, a més de la dimissió del president: “¡Excelencia! ¡Hemos vencido a la Pérfida Albión!” (cfr. Relaño, 2001, pàg. 92)

instituit com un espectacle social primordial (Shaw, 1987, pàg. 110). Quan la televisió va arribar a Espanya en el tardà octubre de 1956, el franquisme va tractar notablement d'usar l'esport per al seu benefici (González Aja, 2002, pàg. 201), és a dir, com el recurrent adormidor o opi del poble per demostrar la unió pacífica dins l'estat-nació espanyol. Precisament, en la dècada de 1950 es va forjar l'era triomfal del Real Madrid, que es va convertir de fet en la millor representació de l'Espanya franquista a l'exterior, per davant dels escassos triomfs de la selecció nacional, exceptuada la victòria a la Copa d'Europa de seleccions nacionals acollida a Madrid el 1964.

En l'eclosió del Real Madrid, més enllà de les sospites d'una certa connivència del règim franquista mitjançant l'arbitratge (Dietschy, 2010, pàg. 363-364; Shaw, 1987, pàg. 54), aquest va tenir un protagonisme determinant en el fitxatge del davanter argentí Alfredo di Stefano, que havia arribat a debutar amb el Barcelona. Amb l'arribada el 1953 del que és considerat un dels millors jugadors de la història, el Real Madrid va vèncer dotze de les disset edicions següents de la lliga espanyola i, sobretot, cinc campionats de la recentment creada Copa d'Europa, que va propiciar l'auge de la representació internacional espanyola. Segons el periodista esportiu Alfredo Reengrapp (2001, pàg. 107-108), no és cert que el franquisme intercedís perquè Di Stefano participés en el Real Madrid i propiciés la seva era reeixida com a representant de la nació espanyola. No obstant això, Phill Ball sosté que és molt possible que la dictadura hagués influït d'alguna manera en el complex fitxatge del davanter argentí per al Real Madrid, quan el Barcelona —el capdavanter de la comunitat catalana que s'havia mantingut lleial a la República espanyola— també ho pretenia (Ball, 2010, pàg. 114-115). Fos quina fos la realitat històrica, el Real Madrid, replè de jugadors estrangers, va transmetre una imatge positiva primordial per a la dictadura. Així ho va transmetre José Solís, el ministre responsable d'Esports, als jugadors abans d'un partit de Copa d'Europa a Luxemburg: “Gent que abans ens odiava ens comprèn gràcies a vosaltres”. (cfr. Dietschy, 2010, pàg. 370) Al mateix temps, el Barcelona entrava en uns anys d'escassos èxits esportius que atribuïa a la mà negra del franquisme.

El ressorgiment de l'Espanya plural als estadis de futbol

Seguint el raonament de Teresa González Aja (2002, pàg. 200), no era estrany que l'espai del futbol fos on

ressorgissin novament en els anys 1960 les expressions nacionals distintes de l'estat-nació. Durant el segle xx havia succeït en nombrosos països del món on les llibertats individuals i col·lectives eren coartades que l'estadi es convertia en l'últim vestigi de la diversitat política i social que s'enfrontava a la voluntat d'homogeneïtzació de l'estat-nació. Així, a la nació espanyola encarnada pel Real Madrid es van enfrontar simbòlicament el Barcelona, representant col·lectiu de Catalunya, i l'Athletic de Bilbao i la Real Sociedad de Sant Sebastià, com a símbols del País Basc que aglutinaven pertinences nacionals a mesura que el franquisme dibuixava una obertura. Per tant, els anys de dictadura no havien pogut transformar l'ésser plurinacional del territori espanyol i el futbol, que n'havia estat el reflex des de l'inici, va ser un dels signes més evidents. En les directives d'aquests clubs es va forjar un canvi generacional i, en comptes dels falangistes de la dècada de 1940, dirigien els clubs personalitats sensibles als moviments polítics i culturals bascos i catalans. Així, el president de la Real Sociedad José Luis Orbegozo va decidir expedir en èuscar, al costat de la llengua castellana, les entrades dels partits, i va animar els jugadors a aprendre la llengua basca (Shaw, 1987, pàg. 191, 193). De la mateixa manera que durant l'època dictatorial de Primo de Rivera, la funció representativa de Catalunya del Barcelona es va aguditzar. L'estadi del Camp Nou propiciava l'ús del català en públic i l'expressió de banderes i símbols proscriu en la societat (Kennett, 2006). Jimmy Burns Barañón emfatitza la característica política duradora del club:

En l'època de Franco va haver-hi directius que van col·laborar amb el règim, però la massa social mai no va deixar de considerar el club com a últim refugi dels valors tradicionals de Catalunya. La política corre per les venes del Barça com una energia vivificadora, i és el que el converteix en la passió d'un poble (Burns Barañón, 1999, pàg. 430).

Al País Basc augmentava una tendència similar. Segons Phill Ball (2010, pàg. 110-111), Franco s'hauria adonat que no podia desterrar la diversitat nacional de l'Estat i va utilitzar el futbol per donar curs a les reivindicacions, sense que aquestes impliquessin un perill per a la supervivència del règim, això resulta un argument que minimitza la importància del caràcter representatiu del futbol, al meu parer, i també la capacitat de reflexió de les masses assistents. Així, com precisa Duncan Shaw (1987, pàg. 186, 192), la utilització política del

futbol es començava a transformar en sentit contrari a la voluntat de la dictadura. En veritat, la capacitat del futbol com a eina d'expressió d'identitats nacionals i regionals seguia intacta malgrat que el franquisme havia intentat privar el futbol de les passions i enfrontaments visceral. En suma, el futbol tornava a fer-se ressò del característic conflicte de les societats modernes que la dictadura va voler ocultar.

La transició política que va succeir entre la mort del dictador Franco el 1975 i la constitució de la monarquia parlamentària va ser una època englobadora de canvis polítics i socials que les graderies dels estadiis van propagar en gran manera, manifestacions socialment i notablement d'índole política, tant a Catalunya com també al País Basc, on la *ikurriña*, la bandera basca, va ser mostrada en públic per primera vegada pels jugadors de la Real Societat i de l'Athletic de Bilbao a Sant Sebastià el 5 de desembre de 1976 després de quatre dècades de prohibició. De fet, el futbol va antecedir la legalització de la bandera al gener de 1977. Duncan Shaw (1987, pàg. 194) subratlla la tendència que en la transició es repetís al País Basc i Catalunya la unió entre les directives, futbolistes i seguidors a favor de la democràcia i l'autonomia política succeïda en els anys 1936 i 1937. I, a mesura que el futbol es convertia en vector d'expressió dels nacionalismes —del català, del basc i de l'espanyol—, els partits es convertien cada vegada més en espais de confrontació simbòlica de col·lectius nacionals i regionals, una tendència que el franquisme havia intentat desterrar en quaranta anys després d'haver condemnat la representació d'identitats en el futbol de la República. Fins i tot aquestes manifestacions havien deixat de ser símbols de defensa de nacionalismes perseguits per convertir-se en la nova època en expressions demandants d'autonomia o la independència (Castañón Rodríguez, 1993, pàg. 69). Aquesta tendència s'ha mantingut als estadiis fins al segle XXI.

El sociòleg Ramón Llopis Goig (2005, pàg. 7-8) sosté que el futbol va evolucionar en direcció a un espai plural i complex, i, de vegades, permetia adscripcions contradictòries sense posar en risc la identitat nacional de l'estat-nació. El fet que la competició de lliga espanyola reflecteixi el territori de l'Estat espanyol podria suscitar el pensament que en el futbol rau una eina nacionalitzadora on efectivament les demandes nacionalistes tenen curs sense risc per a la legitimitat de la pervivència de l'estat-nació espanyol. No obstant això, els casos de la desintegració de la Unió Soviètica i Iugoslàvia demanen modular aquesta asseveració. Les expressions nacionals entorn de clubs com el Dinamo de Kíev o el

Dinamo de Zagreb van precedir la independència de les respectives nacions dels esmentats estats plurinacionals.

Quant a la representació internacional, la selecció d'Euskadi va ressorgir el 1979, emmarcada en un festival per recaptar fons a favor de la llengua basca. La selecció catalana també ho va fer més tard. En la dècada de 1990 aquestes dues seleccions van defensar tenir una selecció pròpia que representés la seva nació internacionalment més enllà de la disputa de partits amistosos anuals. Aquestes reivindicacions van topar amb l'estructura de la FIFA omnipresent que legitima gairebé únicament la representació dels estats, i també amb la Llei de l'esport espanyol de 1990, que va esgrimir que correspon a federacions i seleccions espanyoles només representar el conjunt de l'Estat en l'àmbit internacional. Les lleis de l'esport acordades pels parlaments del País Basc i Catalunya van ser acceptades amb grans matisos pel Tribunal Constitucional, exceptuat el futbol. En efecte, en la resolució sobre el País Basc precisava que la selecció basca seria validada “sempre que es tracti d'esports en què no existeixin federacions espanyoles i que en cap cas s'impedeixin o pertorbin les competències de l'Estat de coordinació i representació internacional de l'esport espanyol” (cfr. EFE, 2012). El futbol s'endinsava nítidament en l'àmbit polític.

Al maig de 2009, la final de la Copa del Rei entre l'Athletic de Bilbao i el Barcelona a València va propiciar els xiulets majoritaris dels aficionats bascos i catalans als símbols de l'estat-nació, el rei i l'himne. L'esdeveniment atreïa, com és habitual, l'atenció dels mitjans de comunicació de l'Estat. L'ens públic espanyol que retransmetia la final va optar per emetre extraordinàriament el protocol de l'himne en el descans abaixant ostensiblement els xiulets. En finalitzar el partit, els jugadors del Barcelona que van aconseguir la copa van portar la *ikurriña*, simbolitzant d'aquesta manera la unió de les dues nacions sense estat en un esdeveniment que identificava la monarquia i l'estat-nació. Com el 1925, durant la dictadura de Miguel Primo de Rivera a Barcelona, es repetia l'acte de protesta generalitzada contra l'himne que encarnava l'estat-nació. Per tant, i malgrat haver transcorregut diferents generacions i successives dècades de dictadures centralitzadores, el futbol es feia ressò novament del conflicte entre les nacions existent a Espanya (Rojo-Labaien, 2013b). L'era victoriosa de la selecció espanyola entre 2008 i 2012 i la celebració de nacionalisme espanyol que va generar, encara que va aconseguir socialitzar la bandera espanyola com quelcom positiu sense les connotacions del franquisme,

tampoc no va aconseguir dissimular les manifestacions de les nacions perifèriques. De fet, el millor exemple d'això va ser l'evolució independentista d'aquesta comunitat, que va culminar en la manifestació de l'Onze de setembre de 2012, la festa nacional de Catalunya. El Barcelona va reflectir aquest canvi amb mosaics exclusivament de la bandera catalana i amb els nombrosos crits a favor de la independència en el minut disset i catorze segons de cada partit, per recordar l'any 1714, quan Catalunya va ser derrotada pels Borbons i desposseïda de les seves pròpies institucions.

Conclusió

El futbol com a eina d'investigació social permet albirar i concloure la formació diversa i plurinacional inherent de l'Estat espanyol. La seva capacitat per generar identifications col·lectives en confrontacions aparents va abastar des de la seva arribada l'àmplia necessitat de manifestació col·lectiva de les nacions al seu si i es va convertir així en un fet social que va suscitar aviat l'adhesió de masses sota qualsevol sistema polític. No és exagerat afirmar que l'èxit del futbol prové, sobretot a Espanya, de la seva funció aglutinadora d'identitats regionals o nacionals. Els esforços homogeneïtzadors fets per l'estat-nació espanyol, sobretot durant les dictadures, al terreny del futbol no van poder tampoc desterrar el conflicte originat de la pluralitat de les nacions; aquest va sorgir novament sovint a través de la passió pel futbol.

Es tracta d'un conflicte inherent a les societats modernes que l'enfrontament simbòlic en el futbol permet acaparar i encarnar. L'estat-nació, recuperant la reflexió d'Anthony Smith, es dirigeix des de la idea d'homogeneïtzació —un estat, una sola nació— fins a un horitzó nou i incert on ha de gestionar la diversitat sense perdre la seva legitimitat apressada per la globalització. La resposta proporcionada pel franquisme va ser la d'intentar extreure l'expressió col·lectiva del futbol a l'interior i tractar d'igualar així la nació i l'estat. S'assembla al judici que va fer més tard, per exemple, el Govern d'Austràlia als Antípodes, quan va percebre que el futbol representava la pervivència de la identitat nacional dels immigrants provinents d'Europa de l'est, enfront de la seva idea d'un estat-nació homogeni. Chris Hallinan i John Hughson (2009, pàg. 6) sostenen que malgrat els problemes creats per les relacions interculturals complexes en el futbol australià, aquest reflecteix les tensions inherents a la realitat cosmopolita actual i valida així la negociació entre les cultures.

Així, doncs, de l'anàlisi feta se sostreu la conclusió següent: el cas espanyol és un signe nítid de la impossibilitat de sostreure la representació nacional interna del futbol per igualar l'estat amb la nació. Les organitzacions polítiques hauran de saber gestionar la diversitat nacional al seu si endinsant-se en un terreny desconegut per a elles, i el futbol continuarà sent un vector sociològic per testar i percebre aquesta incerta evolució.

Conflicte d'interessos

L'autor declara no tenir cap conflicte d'interessos.

Referències

- Adán Revilla, M. T. (1998). Ultras e hinchas: Política y violencia en el fútbol en España (1982-1997), *Política y Violencia en el fútbol* (pàg. 107-129). Consejo Superior de Deportes.
- Bahamonde Magro, A. (2002). *El Real Madrid en la historia de España*. Madrid: Santillana Ediciones Generales.
- Ball, P. (2010). *Morbo. La historia del fútbol español*. Madrid: T&B Editores.
- Brochand, P. (1998). Économie, diplomatie et football. En P. Boniface (Ed.), *Géopolitique du football* (pàg. 73-80). Bruselas: Éditions Complexe.
- Bromberger, C. (1995). *Le match de football. Ethnologie d'une passion partisane à Marseille, Naples et Turin*. Paris: Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme.
- Bromberger, C. (1998). *Football, bagatelle plus sérieuse du monde*. Paris: Bayard Éditions.
- Burns Marañón, J. (1999). *Barça: la pasión de un pueblo*. Barcelona: Anagrama.
- Castañón Rodríguez, J. (1993). *El lenguaje periodístico del fútbol*. Valladolid: Universidad de Valladolid.
- Darbon, S. (2008). *Diffusion des sports et impérialisme anglo-saxon: De l'histoire événementielle à l'anthropologie*. Paris: Éditions Maison des Sciences de l'Homme.
- Dietschy, P. (2010). *Histoire du football*. Paris: Perrin.
- Dietschy, P. (2011). Les avatars de l'équipe nationale: Football, nation et politique depuis la fin du 19ème siècle. *Vingtième Siècle Revue d'Histoire* (111), 35-47.
- Dunning, E. (1989). El deporte como coto masculino: notas sobre las fuentes sociales de identidad masculina y sus transformaciones. A N. Elias & E. Dunning (Eds.), *Deporte y ocio en el proceso de la civilización* (pàg. 323-342). Mèxic: Fondo de Cultura Económica.
- Eisenberg, C. (2006). Le football comme phénomène mondial. A O. Compagnon & P. Dietschy (Eds.), *Football, sport mondial et sociétés locales* (pàg. 8-23). París: Alternatives Économiques.
- EFE (26 d'abril de 2012). Las selecciones vascas podrán competir internacionalmente si España no tiene representación. *Diario Vasco*. Recuperat de <http://www.diariovasco.com/rc/20120426/deportes/mas-deporte/selecciones-vascas-podran-competir-201204261713.html>
- Elias, N. (1989). Un ensayo sobre el deporte y la violencia. A N. Elias & E. Dunning (Eds.), *Deporte y ocio en el proceso de la civilización* (pàg. 185-212). Mèxic: Fondo de Cultura Económica.
- González Aja, T. (2002). La política deportiva en España durante la República y el Franquismo. A T. González Aja (Ed.), *Sport y autoritarismos. La utilización del deporte por el comunismo y el fascismo* (pàg. 169-202). Madrid: Alianza Editorial.

- Gotzon, J. (1998). *Euskadiko futbol selekzioaren historia*. Bilbao: Beitia.
- Hallinan, C., & Hughson, J. (2009). The beautiful game in Howard's 'Brutopia: football, ethnicity and citizenship in Australia. *Soccer & Society* 10(1), 1-8. doi:10.1080/14660970802472627
- Kennett, C. (2006). Barça: ¿Contenido para los medios, mediador o símbolo? Barcelona: Portal de la Comunicación InCom-UAB.
- Lanfranchi, P. (2002). Football, cosmopolitisme et nationalisme. *Pouvoirs* 101), 15-25.
- Llopis Goig, R. (2005). Claves etnoterritoriales de la historia del fútbol español. A *X Congreso de Historia del Deporte*. Sevilla.
- McFarland, A. M. (2004). *Creating a National Passion: Football, Nationalism, and Mass Consumerism in Modern Spain* (Tesi doctoral inédita). University of Texas at Austin, Austin.
- Miquelarena, J. (21 de desembre de 1938) Fútbol sin política. *Marca*. Recuperat de http://www.elmundo.es/elmundodeporte/especiales/2002/02/centenario/1938_5.html
- Montesquieu (2008). *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence : suivi de, Réflexions sur la monarchie universelle en Europe*. Paris: Gallimard.
- Relaño, A. (2001). *El fútbol contado con sencillez*. Madrid: Maeva.
- Rojo-Labaien, E (2013a). *Futbola eta hedabideak biko nazio nortasunen joko zelai garaikidea: XIX.mendetik XXI.menderako aingura* (Tesi doctoral inédita). Universidad del País Vasco UPV/EHU, Leioa.
- Rojo-Labaien, E. (2013b). The Media and the Construction of National Identities in Basque football: Basques and Catalans Booing the Spanish Anthem in the 2009 Cup Championship Final. *The International Journal of Sport and Society*, 3(3), 31-42.
- Shaw, D. (1987). *Fútbol y franquismo*. Madrid: Alianza Editorial.
- Smith, A. D. (2009). *Ethno-symbolism and Nationalism: A cultural approach*. Londres & New York: Routledge.
- Sonntag, A. (2008). *Les Identités du football européen*. Grenoble: Pug.
- Walton, J. (1999). Football and Basque identity: *Real Sociedad* of San Sebastián, 1909-1932. *Memoria y Civilización*, 2, 261-289.